

СРЕДНОВЕКОВНИ КНИЖЕВНИ СКРИПТОРИУМИ ВО МАКЕДОНИЈА

Михајло ГЕОРГИЕВСКИ (Скопие)

Скрипториумите претставуваат места каде што во Средниот век се пишувани и препишувани книги. Во Македонија се создавани книги претежно за богослужбата по црквите и манастирите. За скрипториумите во Македонија досега скоро ништо не е пишувано. За нивното постоење дознаваме од самите скриптори т.е. книжовници коишто во своите скромни белешки покрај другото го назначувале и местото каде го напишале односно препишале своето дело. Книжевниците во Средниот век во повеќето случаи од скромност и високопочитување кон божествените книги како што обично ги викале во своите белешки, не си го кажувале ниту името ниту пак местото каде е напишана дотичната книга. Со тоа ние денес во голема мера сме лишени од можноста да дадеме целосен поглед кон скрипториумите во Македонија.

Покрај скромните податоци сепак успеавме да собереме автентични доказни материјали кој фрлаат извесна светлина кон постоењето и дејноста на скрипториумите во Македонија. За подобра прегледност ги поделивме по региони и тоа: скрипториуми во Охридско-преспанскиот и долно реканскиот регион, Кратовско-лесновскиот и Кумановско-скопскиот регион и Централно-македонскиот регион.

1. Скрипториуми во Охридско-преспанскиот и долно-реканскиот регион

Првите словенски книжевни скрипториуми во Македонија се отворени во охридскиот и преспанскиот крај. Познато е дека св. Климент и св. Наум Охридски по доаѓањето во Македонија поточно во охридскиот крај во осумдесеттите години на IX век развиле плодна културно-просветна и книжевна дејност. Формирале како што денес се вика универзитет каде што описмениле околу 3.500 ученици меѓу кои секако имало талентирани ученици коишто пишувале и препишувале книги. Св.Климент Охридски го изградил манастирот „Св. Пантелејмон“ во Охрид, потоа изг-

радил две цркви од кои едната подоцна е претворена во катедрална, а пак св. Наум го изградил најубавиот манастир во Македонија денешниот „Св. Наум“ на Охридското Езеро. Секако дека во овие цркви и манастири св. Климент и св. Наум заедно со своите соработници и воспитаници го минувале поголемиот дел од времето во пишување и препишување на книги за богослужбата. Така што со право може да се рече дека св. Климент и св. Наум Охридски се основоположници на првите словенски скрипториуми во Македонија и тоа токму во охридскиот крај. Нешто подоцна со формирањето на Самоиловата држава, Охрид и Преспа прераснуваат во државни и духовни центри во Македонија. Такашто, освен во Охрид и во Преспа се градат цркви и манастири во коишто се негувал духовниот живот. Меѓу поважните цркви и манастири во Преспа би ги споменале следните: црквата „Св. Горѓи“ на источниот брег на Преспа, изградена во времето на цар Самоил, сега во урнатини. Од исто време била и црквата „Св. Димитрија“ на островот Ахил ло Мала Преспа, сега урната, Црквата „Св. Петка“ кај село Буковиќ уште е нарекувана манастир зошто се зборува дека во старо време таму имало манастир со многу калугери изграден во времето на цар Самоил. Црква „Св. Горѓи“ кај село Курбиново од 1191 година и др.

До денес не е сочувано ниту едно дело создадено во периодот на св. Климент и св. Наум Охридски во охридските книжевни скрипториуми. Најстарите книжевни културно-историски споменици напишани во Македонија, а со голема веројатност во охридско-преспанските скрипториуми сочувани до денес потекнуваат од крајот на X и почетокот на XI век т.е. од периодот на Самоиловото царство и формирањето на Охридската архиепископија, от прво со седиште во Преспа, а потоа во Охрид. Такви се на пример Охридското евангелие од XI век, со глаголско писмо, сочувани се само 2 листа. Најдено е во Охрид од Виктор Григорович во средината на XIX век. Денес се чува во Народната библиотека во Одеса. Асемановото евангелие од XI век, исто така со глаголско писмо, содржи 158 листови. Се чува во Ватиканската библиотека во Рим. Обилува со богата орнаментика и калиграфско писмо. Такво раскошно дело могло да настане само во место каде имало голема книжевна традиција, а тоа секако би могло да биде Охрид или Преспа. Во Охридско-преспанските скрипториуми, според јазичните особености, настанале и останалите сочувани книжевни-историски споменици од X—XI век како што се: Зографското евангелие, од крајот на X или почетокот на XI век; Синајскиот псалтир од XI век; Синајскиот требник од XI век, Македонските глаголски листови од XI век, сите со глаголско писмо. Потоа книжевните споменици со кирилско писмо како што се: Македонскиот лист од втората половина на XI век, го нашол А. Гилфердинг во XIX век во Македонија, а го издал Г. А. Илински во 1906 год.; Ресенскиот фрагмент од посен триод, од крајот на XI век, сега се чува во БАН под број 37; Новгородските или Кипријанови

дивчиња од крајот на X век, според Владимир Мошин тие претставуваат остатоци од Самоиловото царско евангелие што го поклонила цар Самуил на рускиот владетел Владимир при покрстувањето на Русија. Денес се чува во Петербурската публична библиотека. Од XII век значаен книжевен споменик за којшто имаме причина да го сметаме за дело настанато во Охридско-преспанските скрипториуми е Охридскиот апостол. Овој книжевен споменик го нашол В. Григорович во Охрид во 1845 год. Содржи 112 пергаментни листови. Низ текстот на повеќе места се среќаваат цели редови напишани со глаголоско писмо, што покажува дека е пишуван во средина кадешто глаголицата е во одумирање во тој период. Редакцијата е македонска од охридската книжевна школа. Денес се чува во Московската публична библиотека во збирката на Григорович под бр. 1695.

Прв официјален писмен документ во кој се кажува дека делото е напишано во Охрид т.е. Охридско во с.Равне е записот во познатиот Болонски псалтир напишан во периодот измеѓу 1230—1242 год. Во записот од авторот се вели: *Псалтиръ г(оспод)и раба скопа Ивсифа и Тихотъж съзавъша книгу снъ съ в(о)жнъж помощниъ и с(вѣ)тъжъ Б(огороди)цѣ приснод(ѣ)вж Маринъ, писашъ же сѧ въ Охридѣ градѣ въ селѣ реконгъмъ Равне при ц(а)ри вѣкъни вѣггарскъмъ*¹. Од записот се гледа дека овој значаен книжевен споменик е напишан во с.Равне Охридско во времето на владеењето на бугарскиот цар Асен, а како пишувачи на книгата се Јосиф и Тихота, а во друг запис се споменува и Белослав. Овој ракопис обилува со богата орнаментика што покажува дека во охридските скрипториуми имало добро подготвени и уметничко талентирани скриптори, што се должи на книжевната традиција во тој крај поставена уште од времето на св. Климент и св. Наум Охридски.

Постојат бројни записи во кои се кажува дека одредената книга се наоѓа во охридските цркви и манастири или дека е напишана по порачка од охридските великодостојници, но многу ретко се среќава конкретно да стои дека оваа книга е напишана во тоа и тоа место од тој и тој книжевник или слично. Така на пример постои запис во ракопис од XVI век од самиот автор во кој се вели: *Съписа се сѧ книга гл(агол)ъ сѧ Палеа троудом и потъщанѣмъ прѣкос(вѣ)ценнаго архѣп(и)скопа (охридскаго) кѣрѣ Прохора. Подолу од овој запис од истата рака се среќава со тајнопис напишано: *Послѣдни въ иноцѣх Сисои. На крајот од истиот ракопис постои запис од самиот Прохор во кој се вели: *Приложихъ сѧ книгу Палею с(вѣ)тъме и великиѣ ц(ѣ)рквы и кто ю кѣ штегѣ да ѣ проклетъ шт г(оспод)а Б(ог)а ... въ дѣто 7511 (7052=1544)*². Од овој запис се гледа дека книгата е напишана по порачка на охридскиот архиепископ Прохор и дека истата ја подарил на Великата црква во Охрид, но каде е напишана дали во некој охридски скрипториум или на некое друго место не се кажува.**

Во текот на вековите во Охридско-преспанските скрипториуми создадени се огромен број на книжевни дела за кои што во науката нема

целосни показатели. Извесно сознание за количината на книжевното наследство што се чувало во нив дознаваме од извештајте на Јордан Хаџи Константинов Цинот којшто во средината на XIX век во „Цариградски весник“ дава податоци каде колку книги видел. Така за Охрид и Охридско кажува дека имало најмногу стари ракописи. Манастирите „Св. Климент“ и „Св. Наум“ биле главните книгохранилишта. За нив Цинот пишува: „Во манастирот „Св. Климент“ има многу вредни пергаменти како словенски така и грчки, тука стојат златните ракописи на архиепископот Теофилакт напишани на словенски, има пет евангелија прекрасни, од кои 2 се опсипани со злато и златно писмо, тие се на кожа, има и други разни ракописни книги една соба полна. Во манастирот „Св. Наум“ пергаментните ракописи немислени калугери не од нашиот јазик ги изгореле и во езеро ги фрлиле, но пак има“^{2a}.

Главна карактеристика на книжевните дела создадени во охридско-преспанските скрипториуми се богата орнаментика, висока писменост, а од јазичните црти кај ракописите со македонска редакција во главно е продолжение на старата традиција. Покрај другите правописни и јазични црти главна карактеристика е употребата на двата ера со доминација на големиот ер и таму каде што треба мал, како и нивната вокализација <к> о, <ь>е, потоа на замената <ж> не само зад ж, жд, ш, шт туку и зад ч како на пример чждо<чждо — чедо и др.³

Помеѓу Гостивар и Дебар кај долниот тек на реката Радика се наоѓа еден меѓу најубавите и најстари манастири во Западна Македонија „Св. Јован Крстител“ познат како Б и г о р с к и м а н а с т и р. Според манастирскиот типик препишан од „старо на ново“ во 1833 год., манастирот е изграден во 1020 година од архиепископот Јован. Манастирот неколку пати бил разурнуван и пак обновуван и преку цело време во него живееле и работеле монаси и други свештени лица. Овој великолепен манастир во Средниот век претставувал најголем верски и културен центар во Западна Македонија. Манастирот економски добро стоел и тоа му овозможило да развие плодна книжевна скрипторска дејност. Во него постоела келијна школа и многу книжевници скриптори којшто пишувале и препишувале книги. Престојувале и живееле и митрополити, па меѓу другите и тие создавале книги. Така постои запис од дебарско-кичевскиот владика Јоаким од 1698 год. во една ракописна книга што се чувала во Народната библиотека во Белград којашто е изгорена за време на бомбардирањето на Белград во која се вели: Писание мою руку арх(i)ерею девѣрски и кичавѣски пакииѣ ва лето 7206 (=1698), месеца мартѣ 11^{3a}.

Бидејќи манастирот неколку пати бил горен, а со него и дел од книгите, ние денес сме лишени од многу податоци за книжеvnата скрипторска дејност во овој манастир. Сепак зачуваните до денес 10 прекрасни ракописи од овој манастир коишто неодамна се приберени на чување во Архивот на Македонија во Скопје, зборува дека овде имало плодна кни-

жевна скрипторска дејност во Средниот век па дури и во XIX век. Но да ги видиме зачуваните ракописи од Бигорскиот манастир, три од нив се од XVI век и тоа: Четвороевангелие од средината на XVI век, со богата орнаментика; Фрагмент од празничен минеј од првата четвртина на XVI век; Отъчник (патерик), од средината на XVI век, со интересни записи меѓу другите на л. 276' :*Сѧ книга штечника шт Бигоръ манастиръ С(вѣ)ти Іванъ на река Радика, Дебрь 1757*; Часослов од првата третица на XVIII век; Канон на св. Јоан Претеча од втората половина на XIX век; Зборник за покајание од 1862 год.; Парусија на Дебарскиот манастир св.Јоан Претеча од 1833 год.; Поменик на Бигорскиот манастир од 1857 год.; Кодика свештена од Бигорскиот манастир од 1863 год. напишана од Јоан Хармосина Охридски; Вечен помен од Бигорскиот манастир од 1869 год.³⁵

2. Скрипториуми во Кратовско-лесновскиот и кумановско-скопскиот регион

Во североисточниот дел од Македонија книжевни скрипториуми постоеле во познатите манастири од тој крај, а тоа се: Св. Гаврил Лесновски, Св. Јоаким Осоговски, Св. Прохор Пчински, Св. Богородица-Матејче, Карпинскиот манастир, потоа во скопскиот крај Марковиот манастир и др.

Лесновскиот манастир со храм посветен на св.Архангел Михаил се наоѓа во с. Лесново во близина на Кратово. Настанувањето на манастирот се поврзува со животот на македонскиот пустиножител св. Гаврил Лесновски, за кој се мисли дека овде се испоснувал во XI век. Манастирската црква е изградена во XIV век, врз темелите на постара црква, се мисли од XI век, од ктиторот деспот Јован Оливер. Во XIV век па и после, во текот на турското владеење во Македонија, Лесновскиот манастир прераснал во главен културен и книжевен скрипторски центар во Македонија. Прв засега познат документ во кој се даваат податоци за постоење на книжевен скрипториум во оваа област т.е. за напишана книга во Лесновскиот манастир е Прологот со поговор од книжевникот Станислав напишан во 1330 год. Во поговорот покрај другото се вели: *...Съврши сѧ книж сѧ въ власти шечепольской въ хорѣ Златовѣстѣки въ горѣ Лѣсновѣстѣки въ монастыри с(вѣ) таго архистратига Михаила и у гроба преподобнаго ѿца Гаврила...⁴*. Истиот книжевик во 1342 год. препишал друга книга т.е. минеј, по порачка на Иван Оливер познат во науката како Оливеров минеј. Во поговорот на л. 233' покрај другото се вели: *...начет се и съврши се книга сѧю ... въ хорѣ Златовѣстѣки, въ мѣстѣ реколѣкъ Лѣсновѣк, въ монастыри великаго воєводѣк ѡшнихъ сѧкъ архистратига Михаила оу гроба преподобнаго ѿца Гаврила...⁵*. Нешто подоцна т.е. во 1353 год. во Лесновскиот манастир е напишан познатиот Лесновски паренесис којшто е напишан по сѧ изгледа од некој ученик на Станислав, а можеби и од него потпишан како тахате

чрнѣць. Во поговорот покрај другото се вели...писа сѧ сѧа книга г(ла-го) лемаа с(вѣ) тѣи ѿфреми, въ земли Салтовскои, въ мѣстѣ рекѣмѣи Лѣсново, въ окитѣи с(вѣ) таго архистратига Михаила... въ лѣто ̑ѡѡѧ (6861=1353)⁶.

Од гореизнесените податоци се гледа дека во XIV век во Лесновскиот манастир се препишувале книги па дури се истакнале и книжевни имиња како што е книжевникот Станислав.

Во XV век пак имаме податоци дека се пишувани книги во Лесновскиот скрипториум, а тоа е Празничниот минеј за февруар-август напишан од книжевникот Радоња во 1429 год. Во записот што се наоѓа во ракописот се вели покрај другото и следното: Сѡврши се сѧа в(о) жествѣннаа книга въ мѣстѣ рекѣмѣи Лѣсново при храме с(вѣ) таго архистратига Михаила... роукою мнѡг(о) грѣкшнаго Радонѣ ... въ лѣто ̑ѡѡѧ (6937=1429)⁷.

Во XVI век во околината на Лесновскиот манастир поточно во манастирскиот скит Успение на пресвета Богородица-Пирг се препишувале книги т.е. постоел скрипториум. Постојат податоци дека таму пишувал книги поп Лазар ученикот на познатиот кратовски книжевник поп Јован. Поп Лазар таму во 1571 год. и 1572 напишал еден минеј и еден пролог. Во минејот за декември одо 1571 год. поп Лазар меѓу другото на крајот го пишува и следното: ...писа сѧо книгоу шкѡаннии мѡнши въ свѣщенницѣх поп Лазарѣ шт мѣста Кратова въ монастырѣ... въ храмѣ грѣкскѣи Богородице чѣстнаго и славнаго не оуспѣнѧа ...въ лѣто ̑ѡѡѧ (7079=1571)⁸. Во Прологот од 1572 год. авторот меѓу другото пишува: ... писа сѧи прологъ грѣкшнѧи въ свѣщенницѣх таѣх поп Лазар въ монастырѣ Пиргѣ ... въ лѣто ̑ѡѡѧ (7080=1572)⁹. Во овој скит пишувал книги и јеромонахот Силвестар од Дечани. Тој препишал едн минеј во 1538 год. во кој покрај другото се вели: Язѡ смѣркенѧ ѧерѡдиакѡнъ Силвестрѣ шт страны дечанскѣи. Списахъ сѧи мнѧѧи въ монастырѣ глѣсомѡмъ Пиргѣ въ лѣтѣ ̑ѡѡѧ тыссѣчно ̑ѡѡѧ (7046=1538)¹⁰. Освен во Лесновскиот манастир и неговиот скит Пресвета Богородица-Пирг, книги се пишувале и во храмот „Св.Никола“ во Воинг во Злетовската област што се наоѓа во околината на Лесновскиот манастир. Постои запис од книжевникот Филимон од XVI век во кој се кажува дека таму го препишал Псалтирот со последование. Во записот покрај другото книжевникот Филимон пишува: ...азѡ смѣркенѧѧѧ ѧеромонаѡхъ Филимонѣ шт области Злетовычнѣкѣи въ храмѣ иже въ светѣх штѣца наше(го) Николи мѣсто рекѡмѡе Коингѣ списахъ сѧо книгоу...¹¹. Во Лесновскиот манастир и во неговата околина книги се пишувале сѧ до XIX век. Така постои запис во ракописен Акатист на св. Архангел Михаил од почетокот на XIX век во кој се кажува дека поп Никола препишал кожественѡ книжицѣ акатистѣ с(вѣ) томѡ архангѣлѡ Михаилѡ в Лесновскѧмъ стѣмъ лаври...¹².

Освен во Лесновскиот манастир и околината каде што имало скрипториуми т.е. се пишувале книги од XIV—XIX век, богата книжевна дејност била развиена и во Кратово. Може би уште од порано во Кратово се пишувале книги но ние денес имаме конкретни податоци за пишување на книги во XV век. Така во запис во Панигирик од XV век се вели: ... сѧо

книгу исписах в(о)ж(стѣ)ни панагирикъ у градъ Кратовъ...¹³. Во XVI век познатиот книжевник од Кратово поп Јоан формирал дури и преписувачко-илуминаторска школа во Кратово во која самиот тој препишал неколку прекрасни ракописи а оспособил и неколку ученика како што е поп Петар и поп Лазар. Самиот поп Јован во своите ракописи редовно кажува дека ги препишал во Кратово. Така на пример во Молитвеникот од 1526 год. што го препишал за своите родители меѓу другото пишува: Изъ многогрѣшнихъ ракъ кожн и светнѣ троицѣ Иован потрѣдих се исписах сѣю вожьстѣиънзю книгъ господиънъ людемъ родителю въ лѣто 734 (7034—1526)... а въ место вогохранено Кратово...¹⁴.

Во евангелието напишано по порачка на ламбадарот на црквата „Св. Софија“ во Софија во 1562 год. поп Јован меѓу другото пишува: Сѣе с(вѣ)тѣе и в(о)ж(ѣ)стѣеное вк(ангѣ)лїе зписа се въ лѣтѣ Кратово... Писа послѣднїй и мѣнши с(вѣ)трїицѣх тах пшп Ів(а)н... въ лѣто 774 (7071—1662)¹⁵. Во најраскошното евангелие на поп Јован од 1569 год. меѓу другото пишува: съ светнѣй и вожѣтвнѣй тетравангелъ по даръ светаго дсха писа послѣднїй и мѣнши въ свѣщеннїцѣх тах пшп Ів(а)н въ лѣто ггаролїено Кратово, въ лѣто 777 (7077—1569)¹⁶. Во 1672 год. има податок дека поп Лазар препишал еден ракопис во Кратово. Во записот меѓу другото се вели: ...писа се и с'ложи се сѣа книга въ вогохраненое мѣсте Кратове. Писа многогрѣшнихъ и мѣншихъ въ свѣштеницѣх тах поп Лазар въ лето 1672 месеца юнїа¹⁷.

Преписувачката книжевна традиција во Кратово продолжува дури во XIX век. Имаме податок дека се преписувани и печатени книги како што е случајот со учителот Стефан Максимович којшто во 1839 год. ја препишал Службата за Великден. На крајот од ракописот ја напишал следната белешка: Преписецъ даскаль Стефанъ Максимовичъ изъ Кратово печатено въ Кневопечерской типографїи 1839 год.¹⁸. Во Лесновскиот манастир па и во Кратово не само што се пишувале и преписувале книги, туку во тамошните скрипториуми постоеле специјални преси и мајстори за подврзување на книгите, благодарение на што книгите биле сочувани. Во врска со подврзувањето на книги постои белешка одо 1671 год. во посен триод во која покрај другото се вели: Црквоуказъ се сѣа д(оу)нспѣна книга въ лѣт(о) 777 (7179=1671) въ монастырѣ Лѣсноетѣкнѣх ѡт вогохранено лѣтѣо градъ Кратово прѣзвїтерѣ Іввану¹⁹.

И во Осоговскиот манастир во Средниот век постоел скрипториум. Тој се наоѓа во североисточна Македонија, во полите на Осоговските планини, во близина на Крива Паланка, во месноста Сарандопор по што е познат и како Сарандопорски манастир. Според некои преданија бил основан од пустиножителот св. Јоаким Осоговски којшто живеал во XI век испоснувајќи се во овие краишта. Во XIV век манастирот се наоѓа во десподство на браќата Јоан и Константин Драгаш коишто го обновиле и материјално зајакнале. Најверојатно овде се напишани Житието и Службата на св. Јоаким Осоговски. Се мисли дека во овој ма-

настир го започнал својот монашки живот познатиот средновековен писател Исаија Серски, којшто го има напишано прекрасниот расказ за страданието на христијанското население во Марицката битка и по неа од 1371 год. Има мислење дека овде напишал и еден ракопис т.е. Службеник^{19a}.

Во XV—XVI век во овој скрипториум книги пишувал книжевникот Онуфрие. Овде го напишал житието на Григориј Омиритски. Во својот запис Онуфрија пишува: Сноу книгоу почех писати лѣксеца ноевриа въ пркии день при ігоу мену Гаврилу, въ манастирѣ Сарандопор(оу)... сакрени и грешни нере монахъ Онуфрие.²⁰ Овде е настанат и познатиот Сарандопорски летописец во коишто се изнесени разни податоци од животот и борбата на јужнословенските народи. Во него меѓу другото се вели: ...въ лѣто 7140 (6999=1491) изиде црѣь Баазитъ съ воинствомъ до Македоніе и стоа три мѣсеца въ градѣ Филипускѣ и пакы распустихъ кое кѣзкрати се къ Ц(а)риград^{20a}.

Од Осоговскиот манастир познати се уште неколку ракописи како што е на пример Празничниот минеј бр.113 што се чува во Софијската народна библиотека во кој е зачувана најстариот препис од службата на св.Јоаким Осоговски и едно оригинално поетско дело на св.Климент Охридски. Од овој манастир води потекло и Евангелието бр. 1338 што се чувало во Народната библиотека во Белград, изгорени за време бомбардирањето на Белград во 1941 год.

Манастирот св.Прохор Пчински се наоѓа во подножјето на планината Козјак, североисточно од Куманово. Според житието на св.Прохор Пчински, манастирот бил основан во XI век од византискиот император Роман V Диоџен. Го обновил крал Милутин во XIV век.

Во текот на Средниот век, во овој прекрасен манастир развиена е плодна книжевна дејност. Тука се пишувани и препишувани книги. Се мисли дека овде е напишано житието на овчеполскиот пустиножител св.Прохор Пчински којшто во овие краишта се сподвизнувал. Постојат записи во коишто се кажува дека овде се пишувани книги, тоа значи постоел скрипториум. Така во ракопис од XVI век покрај другото се вели: ...написахъ аци и грчкии слови сноу книгу и приложихъ цркви с(кѣ)т(а)го ѡ(т)ца Прохора Пчинскаго... въ лѣто 7111 (7018=1510)²¹.

Во друга книга од XVII век авторот покрај другото пишува: Писахъ азъ погъ Стопанъ ѡт Крана... придохъ въ манастирѣ с(кѣ)таго ѡца Прохора при егзамена кур Илариона ка лето 7206 (7206=1698)²². Книжевната активност во Прохор Пчинскиот манастир продолжува и во XVIII век. Од тогај позната е книгата на ѣконот Никола. Во белешката на ѣконот Никола се вели следното: Сноу божествена книга манастира пшинскаго свѣтаго ѡца Прохора минни писа грешна роука гѣак Никола... 1747²³.

Од богатата манастирска библиотека создавана во овој книжевен скрипториум, денес во Народната и универзитетска библиотека на Македонија „Св. Климент Охридски“ се чува само еден ракопис од XV век, тоа

е Службениот минеј за јули со пролози. Во ракописот има повеќе белешки од поново време меѓу кои е и следниот: 1836 год. Сна книга манастирска. Писахъ азъ Димитрија, Кочански даскал и покръвачъ книжикъ^{23а}.

Книжевно-препишувачка активност во Средниот век била развиена и во Кумановската област т.е. во манастирите Матејче и Карпинскиот манастир.

Манастирот „Св. Богородица“ — Матејче, така наречен по селото Матејче што се наоѓа во негова близина западно од Куманово, во прекрасните падини на Скопска Црна Гора во месноста Жеглигово. Се мисли дека манастирската црква посветена на Успение на св.Богородица е изградена во XI век, а обновена во XIV век од царицата Елена и син ѝ Урош. Во живописот има портрет на св.Климент Охридски од 1356/1360 год.

Во XV век овој манастир прераснува во значајно книжевно средиште. Во него се пишуваат и препишуваат книги од видни средновековни книжевници. Така во 1409 год. по заповед на деспотицата Евдокија, ќерка на зетскиот владетел Гурѓе Балшиќ, а жена на јанинскиот деспод Исаул, монахот Герасим ја напишал книгата Дијалог на Григориј папа Римски, наречена Римски патерик. Денес оваа книга се чува во манастирот „Св. Павле“ во Света Гора, еден лист од овој ракопис се чува во Петербургската публична библиотека под сигнатура Ф.І. 632.

Во средината на XV век во овој манастир живеел и работел еден од најголемите јужно-словенски книжевници Владислав Граматик. Тој во периодот од 1456—1479 год. има составено четири огромни зборници со совршено калиграфско писмо и богата орнаментика. Преку делото на Владислав Граматик може да се види богатата книжевна активност и традиција во овдешните книжевни скрипториуми. Благодарение на конкретните податоци што ги оставил за себе во неговите зборници ние денес со право можеме да констатираме дека во овие места постоеле скрипториуми кадешто се пишувани врвни дела од христијанската литература. Во Зборникот од 1456 год. Владислав Граматик оставил белешка во која покрај другото се вели: Исписа се сѐа книга з Нагоричинъ Младомъ въ долу Николаѣ Спанчевика²⁴ (село Младо Нагоричино се наоѓа во непосредна близина на манастирот). Во следниот зборник од 1469 год. В. Граматик кажува дека го пишувал во манастирот „Св. Богородица“ или поточно еве што кажува самиот тој: ...писа же се сѐа книга господиноу Дмитроу Кантакоувиноу послѣдныи въ діачѣхъ, нарицаемымъ тахъ, діаконъ Владиславомъ, въ вѣсечѣстнѣи манастири Покрѣветыѣ Богородице соущее иже въ подкріиіи Чръныѣ горы... въ лѣто 7003 (6977=1469)²⁵. И Зборникот од 1473 год В. Граматик го напишал во истиот манастир во којшто живеал или како што вели самиот тој: И сие же съписа се ... въ лет(о) 7014 (6981=1473) ...жилице тогда и прѣкыканіе иноуцоу ли въ вѣсечѣстнѣи манастири прѣк(е)тыѣ кл(а)д(и)ч(и)це наше Б(огороди)це и пр(и)сно д(е) въ Маріѣ соущее иже въ подкріиіи Чръныѣ горы²⁶. Во последниот

засега познат зборник на Владислав Граматик од 1479 година се кажува дека и тој е напишан во манастирот „Пресвета Богородица“ или поточно еве што се вели: ...исписа се сѣа в(о)ж(е)ств(е)наа книга рекомни панагѣрик, послѣднѣиин къ дѣацѣхъ Владиславови Граматикови къ всѣсч(е)ствѣки манастири прѣкс(вѣ)тѣе вл(а)дичице наше Б(огороди)це иже къ подкрилїи Чръные горы къ прѣдѣлкѣ Жегангокиѣм... въ лѣто 6987 (=1479)²⁷.

Освен Владислав Граматик, во манастирот Матејче работеле уште многу автори и создале огромен книжен фонд од вредни ракописи. За богатата манастирска библиотека во времето кога веќе почнала да се грабува и уништува ни дава податоци Ј.Х.К.—Цинот во „Цариградски весник“ бр.200 од 1854 год. кој вели се до 1848 год. во манастирот имало 10 товари словенски ракописи, но тие биле уништени од Арнаутите. Јован Хаџи Василевик во својата обемна студија за кумановската област од 1909 год. во врска со манастирската библиотека пишува: „Книгите што биле напишани на пергамент во манастирот, сега се наоѓаат вов Арнаутите. Тие ги сметаат за амајлии и зато не ги даваат за никаква цена. Со нив се лечат од разни болести“^{27а}. И је Јован Хаџи Василевик од овој манастир зел две ракописни книги и ги однел во Белградската народна библиотека. Грабајќи така кој како стигне, денес во овој манастир, како и во многу други, нема ниту едно ракописно ливче.

Карпинскиот манастир се наоѓа во близина на с.Орах, Кумановско. Црквата е посветена на Воведение Богородично. Подигнат е пред крајот на XIV век, а обновен во XVI—XVII век. Во манастирот постоел мошне активен скрипторски центар и богата ракописна збирка.

Постои податок во богато илуминирано евангелие од 1592 год. во кое се кажува дека е напишано во Карпинскиот манастир. Во записот се вели: Съписа се сѣе скерпенное евангелїе къ монастырѣ Карпине, къ храмъ вѣкденїа прѣсвѣтїе Богородице къ лѣт(о) 7100 (=1592)²⁸.

Според инвентарната книга на манастирот од 1846 год. покрај другоиот имот се кажува дека имало 11 стари ракописи на пергамент и 19 на хартија. Јован Х.Василевик дава податок дека во 1880 год. во манастирот се наоѓале 60 разни ракописни книги. Подоцна тие биле земени и однесени надвор од Македонија. За некои од овие ракописи знаеме каде се наоѓаат денес. Така познатиот во науката Карпински апостол од XIV век сега се чува во Државниот историски музеј во Москва. Во истиот музеј се чува и Карпинското евангелие од XIV век како и Октоихот параклитик пишуван во 1443 год. во времето на султанот Бајазит, од законот Никола. Во Софијската народна библиотека се чува под бр. 458 Карпинскиот триод од XV век, а во Народната библиотека на Србија во Белград под бр. 13 се чува лист од молитвеник којшто во 1806 год. се наоѓал во Карпине на којшто Кирил Пејчиновиќ оставил запис дека го посетил манастирот. Денес во овој манастир нема ниту едно ракописно ливче.

Во Кумановскиот крај книги се пишувале и во црквата „Св. Никола“ во местото Длбочица што се наоѓа во североисточните поли на Скопска Црна Гора. Постои запис во Евангелие од XVI век во кој се вели: Сѝ с(вѣ)ты и в(о)ж(е)ственіи тетраев(ан)г(е)лкъ съписа мнѡг(о) грѣшнѝи Петръ с(вѣ)щенѝкъ и попъ Маркъ шѡ села Кѡжницѣхъ, въ храмѣ с(вѣ)т(а)го архіереа и чюдотворца Х(ристо)ва Николи въ земли рекомѣки Длъкочицѣк под горѡи рекомѣ Чрънѡмѣ Горѡи...²⁹.

Книжевни скрипториуми во средниот век постоеле и во манастирите што се наоѓаат околу Скопје како што е Марковиот манастир, манастирот „Св. Богородица“ — Побужје во Скопска Црна Гора и др.

Постои податок дека во Скопје или во неговата околина при крајот на XIII или почетокот на XIV век препишувал книги книжевникот поп Никола со мирското му име Брата. Така во познатиот негов ракопис Хлудов македонски паремејник напишан помеѓу 1294—1320 год. во записот на стр.170—171 покрај другото се вели: ...написа сѡ книгѡ сил рѣкож мнѡгѡгрѣшнѡж и недѡстѡиѡѡ нарицѡса рѡкѡ в(о)ж(е)н Никѡлѡ а зѡкомѣ мирѣскѡи Братѡ...³⁰. Од истиот книжевник познати се уште две книги едно евангелие и еден апостол. На листот каде што завршува апостолот т.е. на л.77¹ книжевникот го оставил следниот запис: ...писа сѡ сѝа книга въ Скопи градѣ... грѣшнѡи иеревѡи Никѡлѡж...³¹.

Во Марковиот манастир „Св. Димитрија“ постоела богата книжевна традиција. Тој е еден меѓу најзначајните културно-просветни и книжевни центри во Македонија. Се наоѓа зад јужните падини на Водно, кај селото Сушица, Скопско. Црквата е посветена на св.Димитрија. Кога точно е подигната не се знае, но се знае дека во XIV век манастирот бил обновен од кралевите Волкашин и Марко, поради што го добил и името Марков манастир. Во текот на Средниот век прераснал во главен книжевен центар. Овде се пишувани и препишувани книжевни дела т.е. постоела богата скрипторска активност. Постои запис во Зборник од 1370—1380 во кој се вели: Сѝа книга глаголеми ш покаани грѣхѡвъ храма свѣтаго Димитрија мѡроточиваго, писа грѣшнѝи Филѡтеи шѡ манастирѡ Марковѡ³².

Во овој манастир пишувале и препишувале книги многу книжевници меѓу кои и македонскиот преродбенски писател Кирил Пејчинович којшто бил и игумен на манастирот во почетокот на XIX век. Тука ја напишал својата книга „Огледало“ печатена во Будим во 1816 год.

Благодарение на книжевната активност во овој манастир била создадена богата манастирска библиотека, која според еден запис од 1792 год. запишан во ракописен зборник од XIV век по потекло од Марковиот манастир, а сега се чува во Државниот историски музеј во Москва во Хлудовата збирка бр.195, книгите од манастирската библиотека биле разграбени, заедно со други вредни предмети. Поточно еве што се вели во записот: Знано вѡди вѡмѣ ш читателѡи сил книга обрѣтаетсѡ оу скопска наѡиѡ во м(а)настирѡ Марковѡ с(вѣ)таго Димитриѡ да не дерзнетѣ некѝи зѡи ч(лове)кѡ да ѡ оукѡ. Ѓерновска книжѡвна школа. Т. 6.

раденет какоже неџи сотвориша во сен м(а)настир кои книга џзе, кои моџи џзе и
 шта манастирџ едно зданиџ, во време митрополита Захарја, то, вистџ обаче и
 добро сотворише за себе имат сџт кожј... 1792 (лето)³³.

Во средината на XIX век Ј. Х. К. Џинот во овој манастир видел 20
 товари книги претежно ракописни добро сочувани. Денес во манастирот
 нема ниту едно ракописно ливче сџ е разграбено и однесено надвор од
 Македонија.

Во Кратовско-лесновските и Кумановско-скопските скрипториуми
 делата создадени во нив имаат свои јазични и лексички особености. Како
 главна правописна карактеристика е употребата на малиот ер и таму каде
 што треба голем ер. Книжевните споменици создадени во овие скрипто-
 риуми се со силно влијание на српските правописни школи.

3. Централно—македонски книжевни скрипториуми

Во централниот дел на Македонија, книжевни скрипториуми посто-
 еле во неколку манастири. Ние најдовме конкретни податоци за напиша-
 ни книги во манастирот „Св. Јован Претеча (Продром)“ — Слепче, „Св.
 Богородица“ — Трескавец, „Св. Спас“ — Зрзе и „Св. Никола“ — Топлички.

Слепчанскиот манастир се наоѓа над селото Слепче
 Демирхисарско. Црквата е посветена на св. Јован Претеча (Продром). Во
 науката не е утврдено точно кога настанал овој манастир. Се мисли дека
 е подигнат во XIV век. Во текот на Средниот век прераснал во главен
 книжевен центар во Македонија со бројно монаштво, богата библиотека
 и активен скрипториум. Особена активна била книжевната дејност во XVI
 век кога тука работел истакнатиот книжевник Висарион од Дебар т.е. Де-
 барски и неговите соработници Пахомија, Матеј, Сисој и др. Од Висари-
 он Дебарски досега се откриени дури 23 обемни ракописи што го прават
 еден од најголемите книжевници во македонската и општо во јужносло-
 венската средновековна книжевност. Книгите на Висарион Дебарски пре-
 тставуваат избор на разни црковни текстови, коишто ги избирал сам од
 разни ракописи, формирајќи на тој начин зборници со разнородна црков-
 на содржина коишто секако биле интересни за средновековниот читател.

Во своите зборници Висарион не ретко го става местото и времето
 кога ја напишал дотичната книга. За илустрација ќе споменеме некои од
 нив. Во Зборникот со творбите на Дионисиј Ареопagit покрај другото
 пишува: Писах сја въ манастирџ Продром въ лѣто 753̄а (6061=1553)... книгџ
 гла (агол)ъми Диџниџе. Испџписа книгџ свѣткенџи и мѣнџиџ въ иноцѣх џеромонах
 Висариџн шт дварџьскаго прѣд(џ)ла...³⁴. И во ракописот од 1547 год. „Злато-
 уст“ Висарион кажува дека ја напишал т.е. завршил во Продром, поточно
 еве што се вели: Исписа се сја в(џ)ж(џ) ственџа книга Златоустџ въ лѣт(џ) 755̄
 (7056=1547) съврџнсе въ манастирџ Продром ... Висариџн џеромонах³⁵. Во 1567
 год. во манастирот Продром е напишан ракописот Диоптра. Во записот
 што се наоѓа во него се вели: ...Къ лѣт(џ) 757̄а (7071=1563) написа се при

и љубена Стефана иеромонах (а) у манастир Продрѡм. Младен иеромонах³⁶. Во минеј за месец ноември од почетокот на XVI век се вели: Сѣа книга гла (аголем) е минеи м (есе) цѣ ноемвра сѣписе се м (есе) цѣ ноевра кѣ денъ с (вет) оми Јуана Претче³⁷. И во минеј за месец февруари од 1546 год. се кажува дека е напишан во манастирот „Св. Јован Претеча: Сѣписе се сѣа в (о) ж (ес) твенаа книга гла (аголем) е минеи с (ве) тому Јуану Пр (е) т (е) чо кѣ лѣт (о) зѣдѣ (7054—1546)³⁸. Во овој манастир пишувал книги и книжевникот Пахомија во XVI век. Така, во минеј за месец јуни од 1546—1547 год. во своите записи го пишува и следното: Писа се сѣа книга кѣ лѣтѣ зѣдѣ (7054—1546) ... кѣ обѣтѣ кѣ кѣ кѣ кѣ Продрѡмѣх... Пахомию писавшаго сѣе гурѣко³⁹.

Книжевната активност во манастирот Слѣпче како што видовме погоре била особено развиена во XVI век но имаме податоци дека таму се пишувале книги и во XVII век. Така во Канон Богородичен од почетокот на XVII век се среќава следниот запис од авторот на ракописот: Сѣа книга гла (аголем) емаа мѡлѣвник Б (огороди) ци кѣ шкителс (ве) т (а) го Јуанна Пр (е) дѣтѣа⁴⁰.

Благодарение на богатата книжевна активност и книгољубието на луѓето што живееле и работеле во Слѣпчанскиот манастир, во минатото тој имал голема и значајна ракописна збирка во чии состав влегувале значајни македонски ракописи како што е на пример Слѣпчанскиот апостол од XI—XII век, пронајден во манастирот од Виктор Григорович во 1845 год. којшто зел еден дел од него што сега се чува во Москва, еден дел во Петербург, а делови од овој значаен споменик се чуваат и во Киев и Пловдив. Од Слѣпчанскиот манастир В. Григорович го зел и познатиот Слѣпчански писмовник од XVI век којшто сега се чува во Москва, потоа Слѣпчанскиот поменик што сега се чува во Софијската народна библиотека под број 1015; Слѣпчанскиот фрагмент од триод од крајот на XII век, сега се чува во Петербург; Слѣпчанското евангелие од XIV век што сега се чува во Софијската народна библиотека под бр. 8852; Слѣпчанското евангелие од XV век со богата орнаментика, иницијали, знаменца и минијатури, за кое постои мислење дека е најраскошното евангелие од времето на турското владеење. Сега се чува во Софијскиот црковен музеј под број 340.

За богатата манастирска библиотека која што В. Григорович ја посетил во 1845 год. кажува дека видел 60 ракописи и голем број фрагменти од ракописи и при тоа зел 12 значајни ракописи коишто ги однел во Русија. Во 1916 год. Јордан Иванов го посетил Слѣпчанскиот манастир и кажува дека таму видел 70 словенски ракописи од XIV век и понови. Денес во манастирот нема ниту едно ракописно ливче.

Трескавецкиот манастир со храм посветен на Св. Богородица се наоѓа во близина на Прилеп. Основан е во XIII век, а обновен во 1430 год. Во текот на вековите прераснал во главен книжевен центар во Централна Македонија. Во него се пишувале и препишувале книги и создадена е богата манастирска библиотека. Постоела и келијна

школа во која учениците се подготвувале за свештеници и при тоа се учеле да ја негуваат книгата т.е. пишувале и препишувале црковни текстови.

Постојат разни белешки по ракописите од Трескавечкиот манастир, а од тука потекнува и Трескавечкиот кодик, книга со дарители на манастирот од XVII—XVIII век, со јазични елементи од македонскиот народен јазик. Ракописот е обработен од А. М. Селищев⁴¹. Во Службен минеј за септември од XV век што сега се чува во Јагелонската библиотека покрај другото во записот се вели: Гл(аго)лы языче гледайте очици, пишките ржчици, дондеж чекнете во истата страница подолу: Сиг книгъ миней Трескавец... прес(ве)тне ва(а)д(ы)ч(и)це наше Б(огороди)це въ лето 721а (7201—1693) от рождества Х(риста)^{41a}.

Во скрипториумот при овој манастир напишани се повеќе книги меѓу кои и ракописот Чудата на Пресвета Богородица од 1720 год. Во авторовиот запис се вели: Съписа сѧа книга г(лаго)лѧааа чюдеса прѧс(ве)тѧе в(о) гоматере Гавриѧа ѧромонах ...во манастир Трескавецъ при игуменѧ квр Фѧфанѧ ѧромонахѧ 1720⁴².

Зрзевскиот манастир се наоѓа западно од Прилеп, над селото Зрзе. Црквата е посветена на св. Преображение. Подигнат е во средината на XIV век од монахот Герман. Грижата за манастирот понатаму ја презеле неговите внуци зографите Јоан (митрополит) и брат му ермонахот Макарие.

Во текот на вековите и овде постоел скрипториум. Се пишувале и препишувале книги и создадена е богатā манастирска библиотека. Постои авторов запис во минеј за февруар од 1616 год. во кој се вели: Съкрякши се сѧа книга м(е)с(е)ца авг(с)ста... лѧто 712а (7124=1616) при игумена Доротеѧа ѧромонахѧ, ржкою ѧрмѧнахѧ Кисариѧ... пис(а) се въ манастир Зрзѧне въ власти прилепский...⁴³.

Топличкиот манастир се наоѓа на падините од Плакенската планина, кај селото Жван-Демирхисатско. Црквата е посветена на св. Никола. Се мисли дека е изграден кон крајот на XIV или почетокот на XV век. Сега конаците се урнати останата е само црквата.

Во Средниот век и овде се пишувани книги и постоел скрипториум. Постои конкретен податок од XVI век во минеј за месец март и април во кој се кажува дека овде игуменот Макарија го напишал минејот. Поточно еве што се вели: Изколѧиѧ ш(тѧ)ца и посненѧиѧъ с(и)на и сѧкрѧшенѧѧъ с(ве)т(а)го д(оу)ха и потроуждѧиѧъ ѧромонаха игоумена квр Макариѧ съ всѧ вратиѧо пакѧе ш Х(рист)ѧ въ хралѧъ с(ве)т(а)го архѧереѧ Х(ристо)ва Николѧи въ лѧсто же рекомѧъ Топлицѧ ... въ лѧто 714а (7044—1536)⁴⁴.

Постојат податоци за напишани книги и во други места како што се на пример Штип, с.Калугерец во Поречието, с. Лешница, с. Оризари-Кочанско и др. но тие ги сфаќаме како инцидентни места каде е напишана одредена книга. Во другите горе изнесени манастири и места, ги даваме податоците со цел да дадеме аргумент дека таму постоел скрипториум

каде што било можно да се напишани повеќе книги но сега или се уништени или пак во нив не е назначено точно каде се напишани и така останале со непознато место на настанувањето. Како и да е ние денес, како што видовме погоре, располагаме со извесни конкретни показатели каде претежно се пишувале книги во Македонија во Средниот век т.е. каде постоеле скрипториуми или пак можност и услови за пишување на книги.

БЕЛЕШКИ

- ¹ Щепкиќ, В. Н. Болонская псалтирь. Санктпетербургъ, 1906, стр.3.
- ² Викторовъ, А. Собрание рукописей В. И. Григоровича. Москва, 1878, стр. 3.
- ^{2a} „Цариградский вѣстникъ“ бр. 218 од 26. III. 1855; **Матковски, А.** Цинот како прв собирач на стари ракописи и книги, сп. „Библиотекарска искра“, Скопје, бр.7—8 од 1956, стр. 64.
- ³ За македонската редакција и правописните школи во Македонија види пошироко кај: **Копески, Б.**; Една одломка од XIII век — споменик на Охридската школа. Годишен зборник на Филозофски факултет на Универзитетот во Скопје. Скопје, III 1950, 1—15; **Мошин, В.** Македонско евангелие на поп Јован, Скопје, 1954, стр. 22—24; **Угринова-Скаловска, Р.** За некои особености на македонската варијанта на црквенословенскиот јазик, Слово, 25—26, 1976 год; **Стипчевиќ, Б.** Македонска рецензија (археографски приказ), сп. Македонски јазик, XXIII, 1952 год.
- ^{3a} **Стојановиќ, Љуб.** Стари српски записи и натписи, књ. I, Београд, 1982, зап. бр. 2046, стр. 472.
- ^{3b} **Мошин, В.** Словенски ракописи во Македонија, Скопје, 1971, стр. 26.
- ⁴ **Ивановъ, Й.** Български старини изъ Македония, София, 1931, стр. 162.
- ⁵ Исто, стр.162
- ⁶ Исто, стр.163—164
- ⁷ **Ђорђевиќ, В.** Рукописи Лесновског манастира. Зборник за историју Јужне Србије и суседних области, кн. I, Скопје, 1936, стр. 108.
- ⁸ **Попов, А.** Описание рукописей и каталогъ книгъ церковной печати библиотеки А. И. Хлудова. Москва, 1872, стр. 304.
- ⁹ **Mošin, V.** Ćirilski rukopisi Jugoslovenske akademije, I dio. Zagreb, JAZU, 1955, str.185.
- ¹⁰ **Симиќ, С.** Лесновски манастир св. оца Гаврила, Београд, 1913, стр.79; **Велев, Ил.** Книжевници од Лесновскиот книжевен центар, сп. Спектар бр.3 од 1984 год. стр.26.
- ¹¹ **Стојановиќ, Љ.** Стари српски записи и натписи, књ. IV. Ср. Карловци, 1923, запис бр. 6210, стр.41—42.
- ¹² **Симиќ, С.** сп. дело, стр. 80; **Велев, И.** сп. ст. стр. 27.
- ¹³ **Ивановъ, Й.** Български старини изъ Македония. София, 1908, стр. 186.
- ¹⁴ **Стојановиќ, Љ.** сп. дело, књ. I, стр. 143.
- ¹⁵ **Ивановъ, Й.** Български старини изъ Македония. София, 1931 стр.155.
- ¹⁶ **Стојановиќ, Љ.** сп. дело, књ. IV, стр. 70.
- ¹⁷ Записи и летописи, избор и редакција **Угринова-Скаловска, Р.** Скопје, 1975, стр. 36.
- ¹⁸ **Мошин, В.** Словенски ракописи во Македонија. Скопје, 1971, стр. 153.

¹⁹ Цонев, Б. Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека, том II. София, 1923, стр. 85.

^{19a} Поп Атанасов, Г. Речник на старата македонска литература. Скопје, 1981, стр. 200.

²⁰ Стојановић, Љ. сп. дело, књ. VI, стр. 7.

^{20a} Ивановъ, Й. сп. дело, стр. 150.

²¹ Гошевъ, И. Стари записи и натписи. Годишник на Софийския университет — Богословски факултет, XII, 1934—1935, стр. 8.

²² Исто, стр. 19.

²³ Хаџи Василевић, Ј. Свети Прохор Пчински. Београд, 1900, стр. 59.

^{23a} Мошиц, В. Словенски ракописи во Македонија, кн. I, Скопје, 1975, стр. 7.

²⁴ Данчев, Г. Владислав Граматик книжовник и писател. София, 1969, стр. 31.

²⁵ Moštin, VI. Ćirilski rukopisi Jugoslovenske akademije, str. 67. ¹

²⁶ Данчев, Г. сп. дело, стр. 61.

²⁷ Исто, стр. 67.

^{27a} Хаџи Василевић, Ј. Кумановска област. Београд, 1909, стр. 457.

²⁸ Стојановић, Љ. сп. дело, књ. III, стр. 162.

²⁹ Стојанов, М. (и) Кодов, Хр. Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека, том IV, София, 1971, стр. 150.

³⁰ Попов, А. сп. дело, стр. 297.

³¹ Ивановъ, Й. сп. дело, стр. 104.

³² Стојановић, Љ. Каталог рукописа и старих штампаних књига: Збирка српско-краљевске академје. Београд, 1901, сп. бр. 90 (21).

³³ Попов, А. сп. дело, стр. 419.

³⁴ Стојанов, М. (и) Кодов, Х. сп. дело, т. III, стр. 220.

³⁵ Цоневъ, Б. Опис на ръкописите и старопечатните књиги на Народната библиотека в София. София, 1910, стр. 248.

³⁶ Стојановић, Љ. сп. дело књ. IV: Запис бр. 6320, стр. 63.

³⁷ Стојанов, М. (и) Кодов, Х. сп. дело, т. III, стр. 77.

³⁸ Исто стр. 78

³⁹ Исто стр. 79

⁴⁰ Исто стр. 146

⁴¹ Селищев, А. М. Македонские кодексы XVI—XVIII веков. София, 1933, стр. 123—240.

^{41a} Щапов, Я. И. Восточнославянские и южнославянские рукописные книги в Собраниях Польской Народной Республики. Москва, 1976, стр. 119.

⁴² Ђоровић, В. Рукописи Универзитетске библиотеке у Београду. Споменик САНУ, 87. Београд, 1938, стр. 99—100.

⁴³ Гошевъ, Ив. Стари записи и натписи. Годишник на Софийскиот университет — Богословски факултет. София, 1935, XII, 1934—35, стр. 6.

⁴⁴ Ђоровић, В. погоре сп. дело, стр. 98.